

İNSAN HÜQUQLARI VƏ ƏSAS AZADLIQLARINA HÖRMƏT PRİNSİPİNİN MƏZMUNU VƏ NORMATİV-HÜQUQİ ƏSASLARI

AYGÜL CAHANGİROVA*

Annotasiya

Tədqiqatda insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu və normativ-hüquqi əsasları hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq sənədlər və məhkəmə praktikası əsasında geniş təhlil edilir. Tədqiqatın birinci hissəsində mövzunun aktuallığı və əsas istiqamətləri müəyyən edilir. Qeyd edilir ki, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ-hüquqi əsasları beynəlxalq hüququn digər prinsiplərindən daha genişliyi və sistemliliyi ilə xarakterizə edilir. Tədqiqatın ikinci hissəsində insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi və beynəlxalq təşkilatların mühüm fəaliyyət istiqamətləri təhlil edilir, nəhayət, bu sahədə beynəlxalq təşkilatlar fərqləndirilməklə bir sıra əhəmiyyətli məqamlar qeyd edilir. Üçüncü hissədə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətin beynəlxalq-hüquqi prinsip əsasları və insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ əsası kimi beynəlxalq müqavilələrin mühüm xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu sahədə də konkret beynəlxalq müqavilələrə müraciət edilməsi əsaslı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Dördüncü hissədə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu və normativ əsasları ilə əlaqədar bir sıra mühüm nəticələrə gəlinir. Belə nəticələrdən biri insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin əsas müddəalarının dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə həmin sahədə beynəlxalq müqavilələrdə iştirakdan asılı olmayaraq daxil edilməsidir. Dövlətin əsas məqsədinin insan hüquqlarının təmin edilməsi, insan hüquqlarının birbaşa qüvvədə olması, beynəlxalq müqavilələr əsasında insan hüquqları standartlarının müəyyən edilməsi və s. bu zaman mühüm elementlərdən hesab edilə bilər. İnsan hüquqları sahəsində formalaşmış xüsusi prinsiplərlə (humanizm, ədalətlik, fərdə daha əlverişlilik, inkişaf və s.) insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu daha da zənginləşmiş və yeni məzmununda inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: *insan hüquqları, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq müqavilələr, insan hüquqları standartları, beynəlxalq hüququn prinsipləri, normativ-hüquqi əsaslar, beynəlxalq öhdəliklər, beynəlxalq-hüquqi adət, beynəlxalq məhkəmə praktikası, hüququn ümumi prinsipləri.*

* Dissertant / Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası / email: aygul.jahan@gmail.com

I. Giriş

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ əsasları beynəlxalq hüququn digər prinsiplərindən daha genişliyi və sistemliliyi ilə xarakterizə edilir ki, bu da bir sıra istiqamətlərdən izah edilməlidir.

İlk növbədə, insan hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq cəmiyyətin əsas hədəflərindəndir, başqa sözlə desək, insan hüquqlarının müdafiəsi mühüm beynəlxalq təşkilatların təsis sənədləri ilə başlıca məqsədlər sırasına daxil edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi prosesinə rəsmi olaraq BMT Nizamnaməsinin yaradılması ilə başlanılmışdır, onda BMT-nin təsis edilməsi ilə burada əsas dönüş olmuşdur. Daha sonra, insan hüquqları sahəsində universal və regional beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi prosesi başlanmış, XX əsrin ortalarından etibarən sürətli xarakter kəsb etmişdir. Bu proses başlanılanda dövlətlər müəyyən addımların atılmasında o qədər də maraq göstərməsələr də, sonradan insan hüquqları sahəsində geniş normativ baza formalaşmış, hazırda daha da genişliyi ilə xarakterizə edilir.

Yuxarıda qeyd edilənlər insan hüquqları sahəsində əhəmiyyətli beynəlxalq təşkilatların yaradılması ilə də müşayiət edilmişdir. Bilavasitə insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar kimi Avropa Şurası, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və s. qeyd edilə bilər. Bundan başqa, insan hüquqlarının müdafiəsi bilavasitə əsas məqsədi olmasa da, digər beynəlxalq təşkilatlarda (məsələn, NATO və s.) da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmiş və əhəmiyyətli bir müddə kimi qeyd edilmişdir.

Nəhayət, insan hüquqlarının müdafiəsinin genişliyi və sistemliliyi hazırda bu istiqamətdə normativ-hüquqi bazanın daha da genişlənməsi ilə nəticələnmişdir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, yalnız Beynəlxalq Əmək Təşkilatı çərçivəsində iki yüzə yaxın konvensiya və iki yüzdən çox tövsiyə mövcuddur. Bu istiqamətdə UNESCO standartları, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş digər sənədləri də əlavə etmək olar.

Bu zaman, dövlətlərin konstitusiyalarında (məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsi) və qəbul ediləcək dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlarında (məsələn, Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi haqqında 24 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu) insan hüquqları amilinin əsas məqsədlər kimi müəyyən edilməsi və ön plana çəkilməsi də xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bu tendensiya hazırda əksər dövlətlərin əsas qanunlarında özünün birmənalı olaraq təsdiqini tapması ilə xarakterizə edilir.

İnsan hüquqları sahəsində təhlillərdə də həmçinin bu sahədə mühüm istiqamətlərin bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu ortaq məqsədlər sırasında qeyd edilməsi göstərilmişdir [22, s. 204].

II. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi və beynəlxalq təşkilatlar

İnsan hüquqlarının müdafiəsində əsas normativ baza genişdir və bunun özünü də bir sıra istiqamətlərdə təsnifləşdirmək olar.

İlk növbədə, beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarını qeyd etmək lazımdır. Bu zaman ilk olaraq universal beynəlxalq təşkilat kimi BMT Nizamnaməsi qeyd edilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində beynəlxalq iqtisadi, sosial və humanitar problemlərin həll edilməsi, habelə irqinə, cinsinə, dilinə və ya dininə görə fərq qoyulmadan hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin təşviq olunmasında beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq əsas məqsəd kimi müəyyən edilmişdir. Həmin Nizamnamənin 2-ci maddəsində BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində əks olunmuş məqsədlərə nail olmaq üzrə beynəlxalq hüququn prinsiplərinin rolu (dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi və s.) qeyd edilmişdir [8]. Buradan da çıxış edərək insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri kimi formalaşmaqda olan beynəlxalq normativ-hüquqi sistemlə birbaşa əlaqələrini qeyd etmək olar.

Bundan başqa, BMT Nizamnaməsinin “Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq” adlanan IX fəslinin 55-ci maddəsində BMT-nin irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmətin edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verməsi, BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsi ilə isə 55-ci maddədə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıqda birgə və müstəqil hərəkət etmələri qeyd edilmişdir [8]. Hüquq ədəbiyyatında aparılan təhlillərlə tam əsaslı olaraq qeyd edilir ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndi və 55-ci maddəsi insan hüquqlarının müdafiəsinin ümumi müqavilə-hüquqi öhdəliyini müəyyən edir və insan hüquqları hüququnun konstitusion əsası kimi müəyyən edilir [30, s. 120–35; s. 1010–35].

1975-ci il tarixli Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Helsinki Yekun Aktının İştirakçı dövlətlər arasında münasibətlərə dair rəhbər prinsiplər haqqında Bəyannamənin VII bəndi “İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlara, o cümlədən fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığına hörmət” adlanaraq, insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörməti beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi təsbit edir. Həmin bəndin başlıca müddəalarını belə ifadə etmək olar:

- İştirakçı dövlətlər irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamı üçün fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətlə yanaşacaqlar.

- Onlar insan şəxsiyyətinə xas ləyaqətindən irəli gələn və onun azad və hərtərəfli inkişafı üçün vacib olan mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini təşviq edəcəklər.

- Bu çərçivədə iştirakçı dövlətlər fərdin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə öz vicdanının diktəsinə uyğun olaraq etiqad və ya etiqad etmək azadlığını tanıyacaq və ona hörmət edəcəklər.

- Ərazisində milli azlıqların mövcud olduğu iştirakçı dövlətlər belə azlıqlara mənsub şəxslərin qanun qarşısında bərabərlik hüququna hörmət edəcək, onlara insan hüquqlarından və əsas azadlıqlarından faktiki istifadə etmək üçün tam imkan yaradacaq və bu yolla onların bu sahədə qanuni maraqlarını qoruyacaqlar.

- İştirakçı dövlətlər bütün dövlətlər kimi öz aralarında olan dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafını təmin etmək üçün sülh, ədalət və rifah üçün vacib amil olan insan hüquqlarının və əsas azadlıqların ümumbəşəri əhəmiyyətini tanıyırlar.

- Onlar qarşılıqlı münasibətlərdə bu hüquq və azadlıqlara daim hörmətlə yanaşacaqlar və birgə və ayrı-ayrılıqda, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıqda onlara universal və səmərəli hörməti təşviq etməyə çalışacaqlar.

- Onlar fərdin bu sahədə öz hüquq və vəzifələrini bilmək və ona əməl etmək hüququnu təsdiq edirlər.

- İnsan hüquqları və əsas azadlıqları sahəsində iştirakçı dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərəcəklər. Onlar həmçinin bu sahədə beynəlxalq bəyannamələrdə və sazişlərdə, o cümlədən, insan hüquqlarına dair beynəlxalq paktlarda təsbit edilmiş öhdəliklərini yerinə yetirəcəklər [17].

Nəhayət, Aktın IV bölməsi “Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq” adlanmaqla mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşma və humanitar əməkdaşlıq, daha sonra elm, təhsil, informasiya və digər insan hüquqları ilə bağlı sahələrdə fəaliyyətləri əks etdirir.

BMT sisteminə daxil olan müxtəlif profilli ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının təsis sənədlərində də insan hüquqlarının prioritetliyi mühüm istiqamətlərdəndir və bu bir prinsip olaraq müxtəlif elementlərdə əks olunur. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Konstitusiyasında ümumbəşəri və davamlı sülhün yalnız sosial ədalətə əsaslandığı halda bərqərar ola bilməsi, əmək hüquqları ilə əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsi (əmək şəraitinin təmin edilməsi, işsizliyin qarşısının alınması, kifayət qədər yaşayış minimumunu təmin edən əmək haqqının verilməsi, işçinin əmək fəaliyyəti ilə bağlı yaranan xəstəliklərdən, xəstələnmədən və xəsarətlərdən qorunması, uşaqların, gənclərin və qadınların müdafiəsi, qocalıq və əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarında təminatın verilməsi, öz ölkəsindən kənarda işləyən işçilərin maraqlarının qorunması, eyni dəyərə malik əməyə görə bərabər əmək haqqı prinsipinin tanınması, birləşmə azadlığı prinsipinin tanınması və s.), qadınların və kişilərin bərabərliyi, ədalət və humanizm hissələrinin daim üstün tutulması, habelə dünyanın davamlı sülhünü təmin etmək arzusu kimi məsələlər preambulada başlıca istiqamətlərdən müəyyən edilmişdir [20].

UNESCO Konstitusiyasında tarix boyu bəşəriyyətin böyük və dəhşətli müharibələri insan ləyaqətinin, bərabər hüquqların və qarşılıqlı hörmətin inkar

edilməsinin nəticəsi kimi müəyyən etməsi və bu müharibələrin insanlığın vicdanını sarsıdan fəlakətlərə gətirib çıxarması; söz, ifadə və məlumat azadlığının geniş yayılması, eləcə də insanlara həqiqəti öyrənmək və onu ifadə etmək imkanının verilməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və etimadın möhkəmləndirilməsi üçün ən mühüm vasitələrdən biri olması, BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq, dünyanın xalqlarının bəşəriyyətin ümumi rifahı naminə mədəniyyətinin geniş yayılması və insanlığın təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığının artırılması yolu ilə ədalətə, hüququn aliliyinə, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara - irqdən, cinsdən, dildən və ya dindən asılı olmayaraq - hörmətin möhkəmləndirilməsinə çalışılması da xüsusi olaraq əks olunmuşdur [32].

Qeyd edilən istiqamətlə mühüm məqsədlər Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının və s. təşkilatların təsis sənədlərində də həmin beynəlxalq təşkilatların spesifik fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun şəkildə əks olunmuşdur.

Regional beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurasının Nizamnaməsi bu sahədə daha zəngindir. Nizamnamənin 1-ci maddəsində üzv dövlətlər üçün daha ciddi öhdəliklər müəyyən edilərək göstərilir ki, Şuranın əsas məqsədi üzvlərin ümumi irsi olan ideal və prinsipləri qorumaq, iqtisadi-sosial tərəqqiyə şərait yaratmaq və bu zəmində daha sıx birliyə nail olmaqdır. Bu məqsədlərə Şuranın orqanları vasitəsilə ümumi marağı əks etdirən problemlərin müzakirəsində, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi, hüquqi və inzibati məsələlərdə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının qorunması və gələcəkdə də həyata keçirilməsində razılışmalar və ümumi fəaliyyət əsasında nail oluna bilər [12].

Qeyd edilənlər digər regional təşkilatların da əsas fəaliyyət istiqamətlərinə daxildir. Belə ki, Afrika İttifaqının təsis sənədinin 3-cü maddəsində ittifaqın əsas məqsədlərinə insan hüquqları ilə əlaqədar bir sıra məsələlər kimi BMT Nizamnaməsini və 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsini lazımi qaydada nəzərə almaqla beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etmək, demokratik prinsipləri və institutları, xalqın iştirakını və yaxşı idarəçiliyi təşviq etmək, insan və xalqların hüquqlarını 1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Xartiyasına və digər müvafiq insan hüquqları sənədlərinə uyğun olaraq təşviq etmək və qorumaq və s. daxildir [1].

Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində təşkilatın əsas məqsədləri və 3-cü maddədə isə prinsipləri təsbit edilmişdir. Belə mühüm müddələrin prinsip səviyyəsində təsbit edilməsi həmin sənədin unikallığını vurğulayır. Bu yanaşma, bütövlükdə beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərinin insan hüquqları müstəvisində inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir: beynəlxalq hüquq dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində davranış meyarıdır; sosial ədalət və sosial təminat davamlı sülhün əsaslarıdır; Amerika dövlətləri irqi mənsubiyyətə, milliyyətə, dini etiqada və ya cinsə görə fərq qoyulmadan fərdin əsas hüquqlarını bəyan edirlər və s. [28].

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Nizamnaməsində [10], o cümlədən ASEAN-in təsis sənədində [3] də bir sıra müddəalar vardır.

Bundan başqa, NATO, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. kimi təşkilatlar da insan hüquqlarının prioritetliyini önə çəkmişlər. Belə ki, NATO-nun təsis sənədində - Şimali Atlantika Müqaviləsinin Preambulasında dövlətlərin demokratiya, fərdi azadlıq və hüququn aliliyi prinsiplərinə əsaslanan xalqlarının azadlığını, ortaq irsini və sivilizasiyasını qorumaq əzmində olması qeyd edilmişdir. Bundan başqa, sənədin 1 və 2-ci maddələrində BMT Nizamnaməsi və beynəlxalq hüququn prinsiplərinin əsas götürülməsi ilə əlaqədar müddəalar da mövcuddur [25]. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində üzv dövlətlər arasında ədalət, insan ləyaqəti və rifah prinsiplərinə əsaslanan əməkdaşlığın gücləndirilməsi, irq, millət, etnik mənsubiyyət və ya dini mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, BMT Nizamnaməsinə əsasən fəaliyyət və s. kimi mühüm müddəalar əks olunmuşdur [27].

Beləliklə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi ilə beynəlxalq təşkilatların mövqeyini bir sıra istiqamətlərdən əsaslı qiymətləndirmək olar və bunlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə ifadə olunur:

- insan hüquqlarına hörmət demək olar ki, bütün beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarında bu və ya digər şəkildə təsbit edilmişdir;

- bir sıra beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində insan hüquqlarının prioritetliyi xüsusi vurğulanır. İlk növbədə, beynəlxalq təşkilatlar sisteminin universal mərkəzi olan BMT-nin başlıca məqsədlərindən biri insan hüquq və azadlıqlarına hörməti təmin etməkdir. ATƏT-in fəaliyyətində isə Helsinki Yekun Aktı ilə insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmət prinsipi imperativ norma (jus cogens) statusunda təsbit edilmişdir;

- digər bir qrup beynəlxalq təşkilatın təsis sənədlərinin preambulalarında insan hüquqlarına riayət olunması ilə bağlı mühüm müddəalar təsbit edilmişdir. Bir sıra ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlarda isə fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi prioritet istiqamət kimi müəyyən olunmuşdur. Bu kimi beynəlxalq təşkilatlara Avropa Şurasını, Afrika İttifaqını, Amerika Dövlətləri Təşkilatını, Beynəlxalq Əmək Təşkilatını, UNESCO-nu, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatını və s. qeyd etmək olar.

- fəaliyyət profili fərqli olan digər təşkilatları da bu siyahıya əlavə etmək olar. Belə ki, əsas istiqamətləri birbaşa insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məhdudlaşmasa da, NATO və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) kimi qurumların təsis sənədlərində də insan hüquqları amilinə mühüm yer ayrılmışdır.

III. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi və beynəlxalq hüququn mənbələri

İnsan hüquqları sahəsində əsas normativ baza ilk növbədə beynəlxalq hüququn mənbələrindən irəli gəlir. Beynəlxalq hüququn mənbələrinə münasibət isə BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Statutununun 38-ci maddəsində birbaşa

olaraq qeyd edilmişdir. Belə ki, göstərilir ki, BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi ona təqdim edilmiş mübahisələri həll edərkən beynəlxalq müqaviləyə, beynəlxalq hüquqi adətə, hüququn ümumi prinsiplərinə əsaslanır. Həmçinin, hüquq normalarının məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi isə məhkəmə qərarlarına və tanınmış alimlərin rəylərinə müraciət edilə bilər [19].

3.1. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətin beynəlxalq-hüquqi prinsip əsasları.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri də beynəlxalq normativ sistemə daxildir. Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin rolu onların bütün beynəlxalq normayaradıcılıq prosesinin əsasında dayanmasında, beynəlxalq hüquq qaydasının əsası və beynəlxalq qanunçuluğun mühüm meyarı kimi çıxış etməsindədir. Bundan başqa, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri *jus cogens* xarakterli olmaqla başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edir, onlar universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün dövlətlərə münasibətlərə şamil edilirlər və dövlətlərə münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi-hüquqi əsaslardır [2, s. 24]. Normanın *jus cogens* olaraq imperativ xarakteri yalnız mahiyyəti ilə deyil, həm də nəticələri ilə bağlıdır və imperativlik əsasən ziddiyyətli aktlara, vəziyyətlərə və razılaşmalara təsir göstərmək qabiliyyətində ehtiva olunur [26, s. 23-24]. Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında əsaslı olaraq göstərilir ki, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüququn ən mühüm və ümumi, o cümlədən ümumtanınmış normalarıdır, onlardan kənar və onlarsız beynəlxalq hüququn özü də yoxdur [18, s. 27].

Beynəlxalq hüququn əsas və ümumtanınmış prinsipləri öz hüquqi qüvvəsinə görə dövlətdaxili hüquqdakı konstitusiya normalarına bənzər bir funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsipləri digər beynəlxalq hüquq normalarının qəbul edilməsi üzrə həm əsas, həm də bazadır. Heç bir beynəlxalq hüquq norması, hətta beynəlxalq-hüquqi adət belə beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinə zidd ola bilməz. Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin beynəlxalq münasibətlərin birbaşa əsasında dayanması fikrini inkişaf etdirərək, belə bir əsaslı nəticəyə gəlmək olar ki, digər beynəlxalq hüquq normalarından fərqli olaraq, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin milli hüquqi implementasiyası üçün heç bir dövlətdaxili hüquqi tədbir görülməsinə ehtiyac yoxdur. Belə ki, artıq beynəlxalq hüququn əsas prinsipi statusunu almış beynəlxalq hüquq norması beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edir və onlar bütün dövlətlər tərəfindən heç bir istisna olmadan yerinə yetirilməlidir.

Lakin hüquq ədəbiyyatında bəzi əks fikirlərə də rast gəlinir. Belə ki, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin hüquqi qüvvəsi ilə əlaqədar qeyd edilir ki, “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il tarixli Bəyannamə və regional xarakterli bir sənəd kimi

Helsinki Yekun Aktının hüquqi qüvvəsi bu prinsiplərin imperativ norma kimi xarakterizə edilməsinə qarşı çıxır. Helsinki Yekun Aktının yeni hüquqi öhdəliklər yaratmaq məqsədi daşmadığı nəzərə alınaraq, onun birbaşa hüquqi məcburiyyət qüvvəsinə malik olmadığı qəbul edilir [21, s. 55-56]. Bunun əksinə olaraq, hüquq ədəbiyyatında müasir beynəlxalq idarəetmə reallıqlarını konseptual çərçivədə daha dolğun əks etdirmək üçün 'yumşaq hüquq' (soft law) məcburi beynəlxalq hüququn funksional ekvivalenti kimi qiymətləndirmək və onları eyni müstəvidə nəzərdən keçirmək meylə mövcuddur. Hətta qeyd edilir ki, xüsusilə "məcburi" beynəlxalq hüququn tətbiqi həmişə asanlıqla əldə edilə bilmədiyi üçün, praktik əhəmiyyəti az olan iki növ norma arasında konseptual fərq qoymağın mənası yoxdur [15, s. 336-337].

Bütövlükdə, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamə və regional xarakterli bir sənəd kimi Helsinki Yekun Aktının hüquqi qüvvəsi ilə bağlı hər hansı əks fikirləri heç bir halda əsaslı hesab etmək olmaz. Belə ki, həm 1970-ci il tarixli Bəyannamə, həm də regional xarakterli Helsinki Yekun Aktı beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərini ehtiva etdiyindən, onların normativ əhəmiyyətinin və nüfuzunun şübhə altına alınması məqsədəuyğun deyil. Hesab etmək olar ki, dövlətlər beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini bu beynəlxalq sənədlərdə əks etdirməklə onun hüquqi qüvvəsini birdəfəlik müzakirədən çıxarmışlar. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, Helsinki Yekun Aktının özlüyündə beynəlxalq müqavilə olmaması və regional xarakterli bir sənəd olmasına baxmayaraq onun təsbit etdiyi prinsiplər onun qəbul edilməsinə qədər artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi idi və bütün dövlətlər tərəfindən tanınmışdı [18, s. 28]. Bu zaman xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi də BMT Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul edilməsinə baxmayaraq, həmin sənəd beynəlxalq-hüquqi adətin tərkib hissəsi hesab edilir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə də dövlətlərin qoşulması zərurəti olmasa da dövlətlərin əsas öhdəliklərinə daxildir. Bütövlükdə, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının ilkin siyahısını tərtib etməsi ilə sonradan digər beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsində əsas kimi çıxış etmişdir.

“BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il tarixli Bəyannamədə ifadə olunan prinsiplər formal baxımdan müqavilə xarakteri daşmasa da beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində və hüquq doktrinasında beynəlxalq adət hüququnun avtoritativ ifadəsi kimi qəbul edilir və bu baxımdan hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyır. Bu məsələlər həmin normaların prinsip kimi qəbul edilməsi ilə də xarakterizə edilir. Hüququn prinsipləri isə sadəcə ideya deyil, həm də məhkəmələrin tətbiq edə biləcəyi hüquq kateqoriyasıdır [14].

Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında aparılan təhlillərdə daha sonra qeyd edilir ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi BMT Nizamnaməsindəki insan hüquqları öhdəliklərinə mühüm məzmun verir, bu baxımdan Nizamnamə ilə birlikdə əhəmiyyətli mövqə tutur. BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarına hörməti məqsəd kimi təsbit edir, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi isə həmin məqsədi konkret hüquqlar kataloqu şəklində izah edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini daha çox BMT Nizamnaməsi ilə birlikdə izah edirlər [16, s. 145-146]. Əsaslandırılır ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin bəzi (və ya bütövlükdə) müddələri beynəlxalq adət hüququna çevrilmişdir və bu hissə üzrə ümumi məcbureddicilik yaradır. Qeyd edilən fikirlər Avropa İttifaqı Parlamentinin mövqeyində də öz əksini tapmışdır və belə hesab edilir ki, bu sənəd universal öhdəlik yaradır [31]. Daha sonra, qeyd edilir ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi milli məhkəmələrdə “müxtəlif üsullarla” istifadə edilir və bəzən “rule of decision” rolunda çıxış edir [16, s. 149].

3.2. Beynəlxalq müqavilələr insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin normativ əsası kimi.

Beynəlxalq müqavilələr ilkin normativ əsaslardan biridir. Bütövlükdə, bütün sahələrdə beynəlxalq müqavilələr dövlətlər arasında hüquqi öhdəliklər yaradan əsas normativ mənbələrdən biri kimi çıxış edir. Beynəlxalq müqavilələr haqqında 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasının 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, beynəlxalq müqavilə dedikdə dövlətlər arasında yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla tənzimlənən, bir sənəddə və ya öz arasında əlaqəli olan iki və ya daha çox sənəddə əks olunmasından və konkret adından asılı olmayaraq beynəlxalq razılaşma başa düşülür [35]. Beynəlxalq müqavilənin əsas xüsusiyyəti onun beynəlxalq hüquq subyektlərinin razılaşdırılmış iradəsində əks olunması ilə xarakterizə edilməklə bərabər, həm də beynəlxalq hüquqla tənzim edilməsi ilə də müəyyən edilir. Hüquq ədəbiyyatında bununla əlaqədar qeyd edilir ki, beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüququn normativ strukturunun əsasını təşkil edir və bununla da bir sıra xüsusiyyətlər əldə edir, məsələn, dövlətlərin davranış qaydalarının müəyyən edilməsi və s. [4, s. 14-15].

Lakin burada spesifik xüsusiyyətlərin də qeyd edilməsi xüsusilə zəruridir. Belə ki, insan hüquqları sahəsində əksər beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin uzunmüddətli hüquqi öhdəliklərini müəyyən edir [29, s. 73-75] və ya başqa bir hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, insan hüquqları sahəsində əksər beynəlxalq müqavilələr müddətsizdir [2, s. 46]. Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında belə bir əsaslı fikir irəli sürülür ki, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin əsas xüsusiyyətləri bu sahədə dövlətlərin ümumi öhdəliklərindən irəli gəlir və insan hüquqlarına hörmət hüquqi norma kimi nəzərdən keçirilir [23, s. 41-44].

İlk növbədə, burada beynəlxalq müqavilələrin də təsnifatı aparılmalıdır. Beynəlxalq müqavilələrin təsnifatı əsasən müxtəlif istiqamətlərdə müəyyən edilir. İlk növbədə, Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il tarixli Vyana

Konvensiyasının müddəaları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, həmin Konvensiyanın 2-ci maddəsində “müqavilə” anlayışının özü təsnifat üçün müxtəlif meyarların mövcudluğunu irəli sürür.

Beynəlxalq müqavilələrin əsas təsnifatı adətən müqavilə tərəflərinin sayı, tənzim edilən münasibətlərin dairəsi, əhəmiyyəti (məsələn, ümumi beynəlxalq hüquqa aid olan, regional münasibətləri tənzim edən və ya tərəflər arasında konkret müqavilə öhdəliklərini müəyyən edən müqavilələr) ilə xarakterizə edilir. Bu ya digər istiqamətdə təsnifatlara da rast gəlinir. Beynəlxalq müqavilələrin bağlandığı səviyyədən asılı olaraq aşağıdakı növləri qeyd olunur: dövlətlərarası – dövlət adından bağlanan yüksək səviyyəli müqavilələr; hökumətlərarası – hökumətlər adından bağlanan müqavilələr; idarələrarası – ayrı-ayrı dövlət orqanları və idarələri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr; iştirakçılarının dairəsinə görə - ikitərəfli və çoxtərəfli; beynəlxalq müqavilələrə qoşulma imkanına görə - açıq və qapalı; tənzimləmə obyektinə (məzmununa) görə - siyasi, iqtisadi, mədəni və s.; təsir (qüvvədə olma) müddətinə görə - müvəqqəti və qeyri müəyyən müddətə bağlanan müqavilələr [2, s. 52].

Beynəlxalq müqavilələrin adlarına görə də fərqləndirmənin aparılması onun hüquqi qüvvəsi ilə də fərqləndirilə bilər. Belə ki, konvensiya, pakt, protokol və s. adətən özündə “bərk” hüquq normalarını birləşdirir. Bəyannamələr isə “yumşaq” hüquq normaları kimi xarakterizə edilə bilər. Ancaq 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il tarixli Bəyannamənin müddəaları tamamilə istisna təşkil edir. Belə ki, 1948-ci il Bəyannaməsinin müddəaları artıq qeyd edildiyi kimi ümumqəbul edilmiş fikir olaraq beynəlxalq-hüquqi adətə, 1970-ci il Bəyannaməsinin müddəaları isə beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərini əks etdirdiyindən, hər iki beynəlxalq sənəd imperativ xarakterə malikdir.

Beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə görə təsnifatı məsələsi bir meyar kimi hüquq ədəbiyyatlarının əsas təhlil obyektlərindən biridir. Burada beynəlxalq müqavilə ilə tənzim edilən münasibətlər də xüsusi yer tutur [18, s. 75]. Bütövlükdə, beynəlxalq müqavilələrin vahid təsnifatı yoxdur, burada hər bir meyar üzrə müxtəlif əsasları fərqləndirmək olar ki, qeyd edilənlər də 1969-cu il tarixli Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasında bu və ya digər şəkildə əks olunmuşdur.

Bu zaman əhəmiyyətli məsələlərdən biri də konkret müqavilələrlə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin müddəalarının təsbit olunmasının təhlilidir.

Bu zaman, insan hüquqları sahəsində ilk mühüm sənəd və beynəlxalq müqavilə hesab edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi xüsusi yer tutur. İlk növbədə, qeyd edilməlidir ki, burada müəyyən edilən öhdəliklər BMT Nizamnaməsindəki kimi ümumi xarakterli deyil, eyni zamanda, konkret xarakter

daşıyır. Həmin beynəlxalq sənəddə insan hüquqlarına hörmət və riayət edilməsi kimi iki mühüm element qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin müddəaları ilk maddədən başlayaraq, ayrı-ayrı hüquq və azadlıqlar təsbit etmişdir. Preambulada isə bir sıra məqsədləri əsas götürərək BMT Baş Assambleyası Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə, hər bir kəsin və cəmiyyətin hər bir orqanının bu Bəyannaməni rəhbər tutaraq maarifləndirmə və tədris yolu ilə həmin hüquq və azadlıqlara hörmət olunmasına yardım etmələri və milli və beynəlxalq səviyyədə mütərəqqi tədbirlər yolu ilə, həm təşkilatın üzvü olan dövlətlərin xalqları, həm də onların yurisdiksiyası altında olan ərazilərin xalqları arasında ümumilikdə və effektiv tanınması və həyata keçirilməsinə səy göstərmələri məqsədilə bütün xalqlar və bütün dövlətlərin yerinə yetirməyə can atmalı olduqları vəzifə kimi bəyan edir [31].

Artıq Bəyannamədə bəyan edilən müddəalar digər beynəlxalq sənədlərdə mühüm öhdəlik olaraq konkretləşdirilir. Belə ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, hazırkı Paktda iştirak edən hər bir dövlət, onun ərazisi hüduqlarında və onun yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hazırkı Paktda qəbul edilən hüquqlarına, irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dini, dili, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti, doğuşu və digər halları ilə bağlı əlamətlərinə heç bir fərq qoymadan hörmət etməyi və onların bu hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürür [34].

Qeyd edilən müddəalar 1966-cı il tarixli “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində bir qədər fərqli formada əks olunmuşdur. Bu dövlətlərin beynəlxalq öhdəliyinin xarakteri ilə bağlıdır ki, bu da beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında qeyd edilmişdir. Belə ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt dövlətlər üçün birbaşa və dərhal icra olunmalı öhdəlik müəyyən edir, dövlətlərə neqativ öhdəliklər qoyur, dövlətdaxili hüquqda birbaşa tətbiqetmə imkanlarının müəyyən edir [24, s. 37-41]. Digər hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt 1948-ci il Bəyannaməsindəki hüquqları sadəcə təkrarlamır, eyni zamanda daha geniş və sistemli xarakterizə etməklə, həm də onun hüquqi məcburiliyinin təmin edilməsinə xidmət edir [7, s. 48]. Qeyd edilənlər isə bu hüquqların pozulması hallarında dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini əsaslandırır. Digər bir hal isə, sonradan BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının qərarı ilə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət mexanizmi kimi xüsusi bir qurum olan komitənin yaradılmasına baxmayaraq, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın birbaşa olaraq 28-ci maddəsi İnsan hüquqları Komitəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Hazırda BMT çərçivəsində 9 komitənin olmasına baxmayaraq, İnsan Hüquqları Komitəsi özünün iş xüsusiyyətləri, nüfuzu və s. xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir və bu onun qərarlarında da əks olunur.

Digər beynəlxalq sənəd olan 1966-cı il tarixli “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın müddəalarının təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, bu öhdəliklər tədricən həyata keçirilməli olmaqla bərabər, həm də dövlətin sərəncamında olan ehtiyatların maksimum səfərbər edilməsi yolu ilə həyata keçirilməsini özündə birləşdirir. Bunu daha çox iqtisadi imkanlarla müəyyən edilmiş mexanizm kimi də qiymətləndirmək olar. Eyni zamanda, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktda elan olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi üzərində nəzarət və fərdi şikayət mexanizmi də sonradan yaradılmışdır [13, s. 108-111]. Dövlətlər bu hüquqların tədricən həyata keçirilməsi üçün mövcud resurslardan maksimum istifadə etməyi öhdələrinə götürürlər.

Fikrimizcə, hər iki paktın ən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların insan hüquq və azadlıqlarının hər birinin ayrılıqda məzmununun müəyyən edilməsi ilə bu sahədə beynəlxalq standartların formalaşmasına xidmət etməsidir. Burada həm də bir sıra yeni hüquqlar müəyyən edilir, dövlətlərin görməli olduğu mühüm dövlətdaxili tədbirlər müəyyənləşdirilir, onların əhatə dairəsi və s. kimi mühüm xüsusiyyətlər qeyd edilir.

Daha sonra, bu sahədə digər beynəlxalq sənədlər də qeyd edilə bilər. Bu zaman “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyası xüsusi qeyd edilməlidir. Konvensiyanın “İnsan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyi” adlanan 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, razılığa gələn yüksək tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər. Daha sonra “Hüquqlarla bağlı məhdudiyətlərdən istifadənin hədləri” adlanan 18-ci maddədə qeyd edilir ki, qeyd olunan hüquq və azadlıqlarla bağlı bu Konvensiyada yol verilən məhdudiyətlər, nəzərdə tutulduğundan başqa, hər hansı digər məqsəd üçün tətbiq olunmamalıdır [11]. Beləliklə, regional sənəd olsa belə, 1950-ci il Avropa Konvensiyası insan hüquqlarına əməl olunması sahəsində dövlətlərin öhdəliklərini daha konkret olmaqla, qısa və yığcamlı xarakterizə etmişdir.

Spesifik bir beynəlxalq sənəd kimi 1979-cu il tarixli “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlər, qadınların hərtərəfli inkişafını və tərəqqisini təmin etmək üçün bütün sahələrdə, əsasən də siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə qanunvericilik tədbirləri də daxil edilməklə, bütün müvafiq tədbirləri görürlər ki, onların kişilərlə bərabər səviyyədə insan hüquqlarını və əsas azadlıqlarını həyata keçirmələrinə və bunlardan istifadə etmələrinə təminat versinlər. Həmin Konvensiyanın 2-ci maddəsində isə dövlətlər tərəfindən bir sıra tədbirlərin görülməsi müəyyən edilmişdir ki, burada adətlərlə bağlı müddəalar da vardır [33] (özündə qadınlara qarşı ayrı-seçkilik əks etdirən mövcud qanunları, qərarları, adətləri və təcrübələri dəyişdirmək və ya onları ləğv etmək üçün qanunvericilik tədbirləri də daxil edilməklə, bütün müvafiq tədbirləri görmək).

İnsan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələrlə daha ciddi beynəlxalq öhdəliklər də müəyyən edilə bilər və ya sonradan həmin

hüququn adət xarakterini nəzərə alaraq bir sıra xüsusiyyətlər də müəyyən edilə bilər. Belə ki, 1984-cü il tarixli “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzalara qarşı” Konvensiyada bu sahədə öhdəliklər daha geniş sistemdə müəyyən edilmişdir. Məsələn, 2-ci maddə dövlətlərin effektiv qanunvericilik, inzibati və məhkəmə tədbirləri görməsini, habelə heç bir müstəsna halın (müharibə vəziyyəti, daxili siyasi qeyri-sabitlik və s.) işgəncəyə bəraət qazandıra bilməyəcəyini təsbit edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsi yüksək vəzifəli şəxsin və ya dövlət orqanının əmrinin işgəncə üçün əsas ola bilməməsini, 4-cü maddəsi isə bu əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsini qəti şəkildə tələb edir.

Bunu nəzərə alaraq, işgəncə cinayətinə görə məsuliyyət və bu sahədə dövlətlərin öhdəlikləri beynəlxalq-hüquqi adət xarakteri almışdır. İşgəncə əməli insanlıq əleyhinə cinayətlər qrupuna daxil edilməklə, beynəlxalq cinayətlər kateqoriyasında təsnifləşdirilir.

Müasir hüquq doktrinasında bəzi insan hüquqlarının pozulması hallarının beynəlxalq adət hüququ xarakteri daşdığı qəbul edilir və bu səbəbdən həmin sahədə dövlətlərin müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə iştirakı artıq mütləq şərt hesab olunmur. BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin soyqırımı ilə bağlı qərarları bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Məhkəmə 1951-ci il tarixli 'Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya dair qeyd-şərtlər' adlı məsləhətçi rəyində soyqırımı qadağasının yalnız müqavilə öhdəliyi deyil, həm də beynəlxalq adət hüququnun ayrılmaz hissəsi olduğunu müəyyən etmişdir. Bu cür normalar hüquq ədəbiyyatında dövlətlərin hamı qarşısında öhdəlikləri (*erga omnes*) kimi xarakterizə edilir. Bundan başqa, Bosniya və Herseqovina, Serbiya və Monteneqroya qarşı qərarında BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi bir daha vurğulamışdır ki, soyqırımı qadağası beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsidir.

İşgəncənin qadağasının da beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi kimi olması hüquq ədəbiyyatında əsaslandırılmış fikirlərlə irəli sürülür. Belə ki, qeyd edilir ki, 1984-cü il Konvensiyası ilə işgəncə heç bir halda əsaslandırılıla bilmədiyindən işgəncə qadağası da beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsi hesab edilir [5, s. 510-512]. Hətta hüquq ədəbiyyatında əsaslandırılmalarla belə bir qətiyyətli fikir irəli sürülür ki, dövlətlərin aşağıdakı hüquqazidd əməlləri də beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırımı; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının sistemik və ya kobud pozuntuları (şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi, işgəncə, uzunmüddətli özbaşına həbs, şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması, minimal məhkəmə təminatlarının pozulması, qanunun geriyyə tətbiqi) [2, s. 54]. *Belgium v. Senegal* (2012) işində BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi işgəncə qadağasını beynəlxalq hüququn *jus cogens* norması kimi müəyyən etdi və bununla da onun adət hüququna transformasiyası üçün güclü normativ əsas yaradılmış oldu.

Digər beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin implementasiyasında insan hüquqları amili daha önəmli xarakter kəsb etməklə məsələyə fərqli yanaşmanı da müəyyən edir. Beynəlxalq insan hüquqları hüququ hər bir tərəf dövlət üçün müqavilədə tanınmış hüquqların həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə ixtiyarında olan bütün vasitələrdən istifadə etmək öhdəliyini müəyyən edir. Dövlətlər beynəlxalq hüquqi öhdəliklərini həyata keçirməyin üsul və vasitələrini seçməkdə azaddırlar, lakin əldə olunan nəticə həmin öhdəliklərə uyğun olmalıdır. Bu baxımdan, dövlətlər yalnız davranış öhdəliyi deyil, həm də nəticə öhdəliyi daşıyırlar. Bu kontekstdə subsidiarlıq prinsipi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin prinsipə görə, insan hüquqları müqavilələrinə hörmətin təmin edilməsi və iddia olunan pozuntuların aradan qaldırılması üzrə əsas məsuliyyət bilavasitə dövlətlərin üzərinə düşür. Subsidiarlıq ideyasının reallaşdırılması üçün daxili səviyyədə müvafiq insan hüquqları normalarının icrasını təmin edən effektiv vasitə və mexanizmlər mövcud olmalıdır [36]. Burada ən sərt limit kimi jus cogens xarakterinin olmasıdır ki, bu da insan hüquqlarında hiss edilir. Bu zaman erga omnes öhdəliyinin olması tərəflərə daha ciddi öhdəliklərlə xarakterizə edir [9, s. 503-504].

IV. Nəticə

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmunu və normativ əsaslarının təhlili bir sıra mühüm nəticələrə gəlməyə əsas verir.

İlk növbədə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn əsas ümumtanınmış prinsiplərindən biri kimi onlarla eyni hüquqi xüsusiyyətlərə (ümumməcburi qüvvəyə malik olması, beynəlxalq normayaradıcılığının əsasında dayanması və s.) malikdir. Bu xüsusiyyətlər beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada bəzi beynəlxalq təşkilatlar problemə daha hərtərəfli və əsaslı yanaşmış, digərlərində isə əsas məqsəddən irəli gələrək insan hüquqları amili də müəyyən edilmişdir. Daha ciddi yanaşma müəyyən edən və beynəlxalq təşkilatlar sisteminin mərkəzində dayanan BMT-dən və mühüm regional təşkilat kimi Avropa Şurasından fərqli olaraq, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatlarda isə bu öhdəliklər həmin beynəlxalq təşkilatların ixtisaslaşmasına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Əsas fəaliyyəti insan hüquqları ilə əlaqədar olmayan bəzi beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarında da insan hüquqları məsələsi əks olunmuş və hazırda onların qəbul etdikləri mühüm sənədlərdə daha qabarıq şəkildə müəyyən edilmişdir.

Daha sonra, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi ilə əlaqədar müddəalar beynəlxalq müqavilələrdə də fərqli yanaşmalarla müəyyən edilmişdir. Mühüm müddələrin təsbiti baxımından “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt və “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzalara qarşı” Konvensiya xüsusilə

fərqləndirilməlidir. Belə ki, bu sənədlər dövlətlər üçün ciddi öhdəliklər müəyyən etməklə yanaşı, müvafiq beynəlxalq adət normalarının formalaşmasına da birbaşa xidmət etmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi isə bu sahədəki bütün beynəlxalq aktların təməlinə dayanaraq, zamanla beynəlxalq adət hüququ xarakteri qazanmışdır.

Mühüm məqamlardan biri də hüququn ümumi prinsiplərinin, beynəlxalq məhkəmə praktikasının və tanınmış alimlərin əsərlərinin təhlilidir ki, bu istiqamətdə də məqalədə çoxsaylı istinadlar edilmiş və əsaslandırılmışdır. Beynəlxalq məhkəmə praktikası və tanınmış alimlərin əsərləri (rəyləri) təsdiq edir ki, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin əsas müddəaları dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə həmin sahədə beynəlxalq müqavilələrdə iştirakdan asılı olmayaraq daxil edilməlidir. Bu sahədə dövlətin əsas məqsədinin insan hüquqlarının təmin edilməsi olması, insan hüquqlarının birbaşa qüvvədə olması, beynəlxalq müqavilələr əsasında insan hüquqları standartlarının müəyyən edilməsi və s. mühüm elementlərdən hesab edilə bilər. Hüququn ümumi prinsiplərinə gəldikdə isə, bu prinsiplər insan hüquqları sahəsində bərqərar olmuş dəyərlərlə (humanizm, ədalətlik və s.) sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla real məzmun kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət prinsipinin mahiyyəti və fərqləndirici xüsusiyyəti — bilavasitə insan hüquqları hüququ sahəsi daxilində spesifik prinsiplərin formalaşması və daha da inkişaf etdirilməsi ilə şərtlənir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. African Union, Constitutive Act of the African Union, 2000.
URL: <https://au.int/en/treaties/constitutive-act-african-union> (last access: 17.06.2025).
2. Aliyev A.I. Human Rights. Textbook. Baku, Nurlar Publishing House, 2019, 352 p. (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Nurlar, 2019, 352 s.*).
3. Association of Southeast Asian Nations, The ASEAN Declaration (Bangkok Declaration), 1967.
URL: <https://asean.org/> (last access: 17.06.2025).
4. Aust A. Modern Treaty Law and Practice. 3rd ed., Cambridge University Press, 2013, 554 p.
5. Brownlie J. Principles of Public International Law, 9th ed., ed. James Crawford. Oxford: Oxford University Press, 2019, 872 p.
6. Brownlie's Principles of Public International Law. Crawford, James (ed.). 9th edition. Oxford: Oxford University Press, 2019, 888 p.
7. Buergenthal T. International Human Rights in a Nutshell. 4th ed. St. Paul, MN: West Academic Publishing, 2009, xliii+553 p.
8. United Nations, Charter of the United Nations, 1945.

- URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (last access: 17.06.2025).
9. Chow Pok Yin S. On obligations erga omnes parties. *Georgetown Journal of International Law*. 2021, Vol. 52, p. 469-504 p.
 10. Commonwealth of Independent States, Charter of the Commonwealth of Independent States, 1993.
URL: <https://eccis.org/> (last access: 17.06.2025).
 11. Council of Europe, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950.
URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (last access: 17.06.2025).
 12. Council of Europe, Statute of the Council of Europe, 1949.
URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=001> (last access: 17.06.2025).
 13. Craven Matthew C. R. *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Oxford, Oxford University Press, 1995, 430 p.
 14. General principles of law.
URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2023/english/chp4.pdf> (last access: 17.06.2025).
 15. Goldmann M. We Need to Cut Off the Head of the King: Past, Present, and Future Approaches to International Soft Law. *Leiden Journal of International Law*, 2012, 25, p. 335–368.
 16. Hannum H. *The UDHR in National and International Law*. Health and Human Rights, 1998, Vol. 3, No. 2, p. 144–155.
 17. Helsinki Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe.
URL: <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/10/Helsinki-Final-Act.pdf> (last access: 17.06.2025).
 18. Huseynov L.H. *International Law: Textbook*. Baku, ABU Publishing House, 2008, 240 p. (in Azerbaijani / *Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, ABU Nəşriyyatı, 2008, 240 s.*)
 19. International Court of Justice, Statute of the International Court of Justice, 1945.
URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf (last access: 17.06.2025).
 20. International Labour Organization, Constitution of the International Labour Organisation, 1949.
URL: <https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-04/ILO%20Constitution-2021-%5BJUR-210720-001%5D-Web-EN.pdf> (last access: 17.06.2025).

21. Jordan J. Paust. *Transnational Freedom of Speech: Legal Aspects of the Helsinki Final Act. Law and Contemporary Problems*, 1982, Vol. 45, No. 1, p. 53–70.
22. Kalabalik H., *Human Rights Law* (3rd ed.), Ankara, 2013, 696 p. (in Turkish / *Kalabalik H. İnsan Hakları Hukuku. 3-cü Baskı. Ankara, 2013, 696 s.*).
23. Klabbbers J. *International Law*. 2nd ed. Cambridge University Press, 2015, 398 p.
24. Manfred N. U.N. *Covenant on Civil and Political Rights*. 2nd ed. Kehl am Rhein: N.P. Engel Verlag, 2005, xxxix + 1277 p.
25. North Atlantic Treaty Organization, *The North Atlantic Treaty*, 1949.
URL: <https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/1949/04/04/the-north-atlantic-treaty> (last access: 17.06.2025).
26. Orakhelashvili A. *Peremptory Norms in International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2006, XXIV + 664 p.
URL: <https://academic.oup.com/book/8230> (last access: 17.06.2025).
27. Organisation of Islamic Cooperation, *Charter of the Organisation of Islamic Cooperation*, 2008.
URL: https://www.oic-oci.org/upload/documents/charter/en/oic_charter_2018_en.pdf (last access: 17.06.2025).
28. Organization of American States, *Charter of the Organization of American States*, 1948.
URL: <https://www.oas.org/dil/1948%20charter%20of%20the%20organization%20of%20american%20states.pdf> (last access: 17.06.2025).
29. Shaw M.N. *International Law*. 8th ed., Cambridge University Press, 2017, 1033 p.
30. Simma BE, Khan DE. Nolte G and Paulus A (eds). *The Charter of the United Nations: A Commentary*. Vol. 1. 3rd ed. Oxford University Press, 2012, 1399 p.
31. *The Universal Declaration of Human Rights and its relevance for the European Union*.
URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2018/628295/EPRS_ATA%282018%29628295_EN.pdf (last access: 17.06.2025).
32. UNESCO, *Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, 1945.
URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/constitution> (last access: 17.06.2025).
33. United Nations, *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, 1979.

- URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf> (last access: 17.06.2025).
34. United Nations, International Covenant on Civil and Political Rights, 1966.
URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (last access: 17.06.2025).
35. United Nations, Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969.
URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (last access: 17.06.2025).
36. Venice Commission. Report on the Implementation of International Human Rights Treaties in Domestic Law and the Role of Courts. Council of Europe, 2014.
URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282014%29036-e> (last access: 17.06.2025).

The content and normative-legal foundations of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms

AYGUL JAHANGIROVA*

Abstract

In the study, the content and the normative-legal foundations of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms are comprehensively analysed on the basis of the diversity of views existing in legal doctrine, international instruments, and judicial practice. In the first part of the study, the relevance of the topic and its main directions are identified. It is noted that the normative-legal foundations of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms are characterised by a broader scope and a higher degree of systematic coherence compared to other principles of international law. The second part of the study analyses the principle of respect for human rights and fundamental freedoms and the key areas of activity of international organisations; finally, a number of significant aspects are highlighted by distinguishing between international organisations operating in this field. The third part examines the international legal foundations of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms, as well as the essential characteristics of international treaties as the normative basis of this principle. In this regard, reference to specific

* PhD Candidate / Baku State University, Faculty of Law, UNESCO Chair in Human Rights and Information Law / email: aygul.jahan@gmail.com

international treaties makes it possible to arrive at well-founded conclusions. In the fourth part, a number of important conclusions are drawn regarding the content and normative foundations of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms. One of the key conclusions is that the fundamental provisions of this principle are incorporated into the domestic legislation of States regardless of their participation in international treaties in this field. In this context, the primary purpose of the State to ensure human rights, the direct applicability of human rights, the determination of human rights standards on the basis of international treaties, and similar elements may be regarded as essential. The content of the principle of respect for human rights and fundamental freedoms has been further enriched and developed in a new dimension through the specific principles formed in the field of human rights (humanism, justice, the principle most favourable to the individual, development, etc.).

Keywords: *human rights, international organisations, international treaties, human rights standards, principles of international law, normative-legal foundations, international obligations, international legal custom, international judicial practice, general principles of law.*

Содержание и нормативно-правовые основы принципа уважения прав человека и основных свобод

АЙГЮЛЬ ДЖАХАНГИРОВА*

Резюме

В исследовании содержание и нормативно-правовые основы принципа уважения прав человека и основных свобод всесторонне анализируются на основе многообразия взглядов, существующих в юридической доктрине, международных документов и судебной практики. В первой части исследования определяются актуальность темы и основные направления её рассмотрения. Отмечается, что нормативно-правовые основы принципа уважения прав человека и основных свобод характеризуются большей широтой и системностью по сравнению с другими принципами международного права. Во второй части исследования анализируются принцип уважения прав человека и основных свобод, а также ключевые направления деятельности международных организаций; в заключение выделяются и характеризуются международные организации, действующие в данной сфере, с указанием ряда существенных аспектов. В

* Диссертант / Бакинский государственный университет, юридический факультет, Кафедра ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву / email: aygul.jahan@gmail.com

третьей части рассматриваются международно-правовые принципиальные основы уважения прав человека и основных свобод, а также важнейшие особенности международных договоров как нормативной основы принципа уважения прав человека и основных свобод. В этой связи обращение к конкретным международным договорам позволяет прийти к обоснованным выводам. В четвертой части формулируется ряд важных выводов, касающихся содержания и нормативных основ принципа уважения прав человека и основных свобод. Одним из ключевых выводов является включение основных положений данного принципа во внутреннее законодательство государств независимо от их участия в международных договорах в этой сфере. При этом в качестве существенных элементов могут рассматриваться основная цель государства по обеспечению прав человека, прямое действие прав человека, установление стандартов прав человека на основе международных договоров и иные факторы. Содержание принципа уважения прав человека и основных свобод было дополнительно обогащено и получило новое развитие под влиянием специальных принципов, сформировавшихся в сфере прав человека (гуманизм, справедливость, принцип наибольшего благоприятствования личности, развитие и др.).

Ключевые слова: *права человека, международные организации, международные договоры, стандарты прав человека, принципы международного права, нормативно-правовые основы, международные обязательства, международно-правовой обычай, международная судебная практика, общие принципы права.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.06.2025

Çapa qəbul: 25.12.2025